

KORTE INLEIDING

***FLIRTEN MET
GOD***

Religiositeit zonder geloof

Koert van der Velde

INLEIDING

Religiositeit zonder geloof?

„O, kon ik maar geloven! Kon ik maar geloven!” Deze aan zijn dagboek toevertrouwde hartenkreet drukt de wanhopige innerlijke strijd uit van Thomas Carlyle (1795-1881), schrijver en toonaangevende persoonlijkheid in het Victoriaanse Engeland.¹ Bij veel intellectuelen uit die tijd bleef een zeker verlangen bestaan naar religieuze beleving, al was religieus geloof voor hen steeds problematischer aan het worden. De wereld stond aan het begin van de moderne tijd, waarin steeds minder het geloof in de waarheid van religieuze voorstellingen en steeds meer het verlangen naar vooruitgang de cultuur richting gaf. De industriële revolutie was begonnen en daar hoorde het streven naar almaar meer en beter bij. Dit kreeg ook vorm in het streven naar sociale hervormingen en democratie, en in kritiek op de kerk – allemaal zaken waarbij Carlyle voorop liep. Maar een romanticus als Carlyle kon de traditionele religieuze wereld niet zomaar overboord gooien. Hij onderkende bij zichzelf een blijvend religieus verlangen en vroeg zich af of en hoe dat kon samengaan met het onvermogen te geloven, in de zin van metafysische voorstellingen voor waar houden.

Verschillende schrijvers in Carlyles tijd worstelden met de religiositeit die ze ondanks hun ongeloof nog beleefden. Niet iedereen kon dit begrijpen. De ongelovig geworden schrijver Thomas Hardy wekte met zijn bekentenis dat hij ondanks zijn ongeloof wel graag af en toe naar de kerk zou gaan, de verontwaardiging van zowel orthodoxe gelovigen als atheïsten. Voor tijdgenoten stond deze ambivalentie tegenover religie gelijk aan de wens de polen van een magneet met elkaar in contact te brengen. Het nieuwe ongeloof was overigens wel nog halfslachtig – bij de een meer dan bij de ander. Carlyle geloofde bijvoorbeeld niet meer in het kerkelijk christendom maar nog wel in abstractere metafysische zaken zoals een absolute moraal en een volgens een voorzienigheid verlopende geschiedenis.²

De vraag of onvermogen te geloven het hebben van religieuze beleving misschien toch niet uitsluit is pas sinds de tijd van Carlyle actueel, en nog niet bij grote groepen maar alleen bij sommige intellectuelen. Met ‘O, kon ik maar geloven’, legde Carlyle de vinger op een nieuw probleem. En daarvoor was geen oplossing voor handen. Het vinden ervan is een worsteling die tot op de dag van vandaag duurt.

Religieus geloof is inmiddels problematisch voor veel meer mensen, die ondertussen wel een religieus verlangen hebben. Ongelovigen die nog religieuze verlangens hebben en dito belevingen zoeken (of erdoor worden overvallen), doen dat vaak minder tweeslachtig dan Carlyle. Ze wensen niet meer weer te kunnen gaan geloven, of hebben dat nooit gedaan.

De schrijver Frans Kellendonk is de bekendste Nederlandse vertolker van het verlangen om ondanks beleden ongeloof wel religieuze beleving te krijgen. Hij schreef in 1983 niet meer te kunnen geloven – ‘ik zou niet weten hoe dat moet’. Dit terwijl de mens volgens hem toch iets met religieuze voorstellingen moet. „Zijn bestaan en zijn gedoe schreeuwen om de rechtvaardiging van een transcendent verband.” Kellendonk stelde daarom voor in plaats van te geloven te ‘doen alsof’, ‘oprecht te veinzen’. „Ik denk liever dat ik, een ongelovige, toch Gods werk doe, dat ik Zijn blinde handlanger ben en door mijn werk mezelf schep naar Zijn beeld en gelijkenis, zoals Hij zichzelf scheidt door mij. Misschien, denk ik nu (en mijn onbehagen wordt zo groot als de kosmos), twijfelt God wel net zo hevig aan Zijn Schepping als ik twijfel aan Hem, en is werkelijk geloven pas mogelijk in het Nieuwe Jeruzalem, waar Hij en ik één volmaakt lichaam zullen zijn.”³

Het bleef bij Kellendonk vooral bij woorden. De enkele keer dat hij nog een katholieke mis bezocht, was het in een van de achterste banken. „Ik ben geen trouw kerkbezoeker,” zei hij in de Volkskrant. „Dat

1

A.N. Wilson, *De Begrafenis van God. De ondergang van het geloof in de westerse beschaving*. Prometheus Amsterdam 2000, 72. Engelse vertaling van ‘God’s funeral. The decline of faith in western civilisation’, 1999.

2 Wilson 2000, 76.

3 Kellendonk, *Het complete werk*. Meulenhoff Amsterdam 1992, 846.

komt er bij hoge, hoge uitzondering nog weleens van, maar meestal loop ik halverwege al weer walgend de straat op.”⁴ In gedachten kon Kellendonk nog wel religieus zijn, maar hij kon er moeilijk nog een religieuze praktijk op nahouden. Zijn onvermogen nog in de kerkelijke leer te geloven hield hem daarvan af – hij deed niet mee aan katholieke rituelen, en ook privé deed hij waarschijnlijk niets op dat gebied. Zijn religieuze verlangen kon hij alleen nog in een gedachtenspel uitdrukken.

Waarschijnlijk was het vooral zijn ongelof dat hem passief maakte en was deze passiviteit de reden dat hij er minder aan beleefde dan hij eigenlijk verlangde. Kellendonk leek aan een vorm van ‘religieuze constipatie’ te lijden die steeds minder wordt gevoeld. We zullen zien dat religieus verlangen zonder geloof tegenwoordig aanzet tot veel actiever en onbevanger zoeken naar nieuwe manieren om zich te uiten dan voorheen. Er zijn verschillende factoren die deze bereidwilligheid aanmoedigen. Zo is de vanzelfsprekendheid van religieus geloof nog verder weggevallen, en ongelof lijkt steeds minder als een onoverkomelijke barrière te worden gezien. In plaats van waarheid lijken schoonheid en nut criteria te worden om religieuze voorstellingen te beoordelen. Er is een bereidheid tot experimenteren met religieuze manieren om ondanks de afwezigheid van geloof een nog bestaand religieus verlangen te vervullen. Weliswaar gebeurt dit nog vrij onzichtbaar en marginaal, maar de tendens zeker aanwezig en groeiend.

Er wordt door godsdienstsociologen en theologen tegenwoordig wel gesproken over een ‘terugkeer van religie’. Hoe twijfelachtig dat ook is, ze doen dat merkwaardig genoeg steevast zonder het problematische dat geloof voor velen tegenwoordig is te thematiseren.⁵ Maar is de kans dat mensen die eenmaal hun geloof hebben verloren, weer zullen gaan geloven niet klein? Als religiositeit niet zonder geloof zou bestaan dan is een opleving onwaarschijnlijk. Als er echter ook religiositeit zonder geloof zou bestaan, dan is dat van groot belang voor het begrijpen van deze tijd van secularisatie. Dan is religie hier niet alleen hard aan het verdwijnen, maar is er wellicht een belangrijke manier in beeld te krijgen waarop religie aan het transformeren is, en wellicht enigszins groeit.

Ook zijn er waarnemers die tekenen van blijvend of zelfs oplevend religieus verlangen zien als onbetekende survivals, resten van religiositeit die momenteel wellicht kortstondig oplichten maar die gaandeweg zullen vervagen en uit de cultuur verdwijnen. Zo gezien stonden mensen als Carlyle en Kellendonk aan het begin van een doodlopend pad. Maar uitingen van niet-gelovig religieus verlangen zijn niet af te doen als overgangsverschijnsel waarbij het verstand vooruitloopt op het gevoel en religie uit sentimentaliteit nog niet helemaal kan worden losgelaten, als een fase in het secularisatieproces dus. Het is aannemelijk dat zolang mensen sterfelijk zijn en anderszins beperkt, in ieder geval verstandelijk, een aanzienlijk deel van hen blijft verlangen naar meer dan de kenbare werkelijkheid, droomt van een toestand waarin het wetenschappelijk gezien onmogelijke, mogelijk is. ‘Survivalisten’ zien over het hoofd dat zolang het mensen lukt om iets religieus te beleven, de sensatie te krijgen dat bijvoorbeeld het leven een ultieme zin heeft of mensen onsterfelijk zijn, deze belevingen op velen grote aantrekkingskracht zullen hebben.

Zowel op de stelling dat er een aanzienlijke opleving plaatsvindt van religiositeit als dat hier sprake is van een survival is veel af te dingen. Ondertussen vinden er op religieus gebied wel spannende ontwikkelingen plaats. Wat vroeger iets was van zeldzame eenlingen zoals Carlyle, zie je nu terug in brede lagen van de bevolking. Het onvermogen te geloven is gegroeid, terwijl het religieuze verlangen is gebleven en wellicht zelfs toeneemt. Mensen zoals hij waren voorlopers op een ontwikkeling die nog maar in de kinderschoenen staat. Steeds openlijker zie je onverholven pogingen religie te gebruiken, in de hoop op een beleving. Dit zonder dat in de erin meespelende religieuze voorstellingen wordt geloofd. Hoe marginaal dit desondanks ook nog moge zijn, wat hier te zien is, zijn wellicht getuigenissen van een transformatie zonder precedent in de godsdienstgeschiedenis.

Want schiepen vroeger de goden hun religies, dachten de mensen, nu scheppen de mensen ze steeds zelfbewuster en openlijker zelf. Als religieuze ervaringen niet zuiver en alleen een goddelijke gave aan

⁴ Willem Kuipers, Frans Kellendonk – ‘Katholicisme als maatschappelijk ideaal’. *Volkskrant* 23-3-1984. Als Kellendonk het over zijn ervaring met de mis heeft, spreekt hij in de verleden tijd (Zie ‘Beeld en Gelijkenis’, In: *Het complete werk*, Meulenhoff Amsterdam, 1992, 846). Zijn vriend Oek de Jong verwijt Kellendonk dat ‘hij vast liep in intellectualisme’. Oek de Jong, ‘Dronken van taal’. In: C. de Cloet, T. Hermans, A. Meinderts, *Oprecht veinzen*, Meulenhoff Amsterdam, 1998, 106.

⁵ Zie H. 2 par. 1.

gelovigen zijn of, atheïstisch gezien, niet alleen het gevolg zijn van een onbewust placebo-effect dat iemands geloof kan hebben, dan hebben degenen die er bewust werk van maken er invloed op, zoals dat ook geldt voor bijvoorbeeld esthetische ervaringen. Dan zijn religieuze ervaringen weggelegd voor wie bereid is zich in een religieus model in te leven en ernaar te handelen, ook als hij niet gelovig is.

Het verlangen naar religieuze beleving op niet gelovige basis krijgt op allerlei manieren vorm: met traditioneel religieuze beelden en rituelen, en ook in bijvoorbeeld kunst, sport en gezondheidszorg. De vraag is: hoe kan wie niet gelooft, maar wel religieuze verlangens heeft een religieuze beleving krijgen? Hierover gaat dit boek.

Deel I laat zien dat geloof voor veel mensen een onmogelijkheid is geworden, terwijl ze wel graag religieus zouden willen zijn. Ze kunnen niet voor waar houden dat er een God, een leven na de dood, of wat voor een onkenbaars dan ook bestaat. Dit is een probleem omdat ze desondanks een religieus verlangen hebben. Het samengaan van een geloofsprobleem en religieus verlangen roept veel vragen op. Hoe komt het dat mensen die niet geloven wel kunnen verlangen naar religieuze beleving? Waaruit blijkt zulk verlangen? Wat zegt het over cultuur en maatschappij dat zo velen toch religieuze verlangens blijven koesteren? Welke factoren stimuleren zulke verlangens? En wat voor een invloed heeft het onvermogen te geloven?

In deel II wordt bekeken wat voor een strategieën worden gebruikt om zowel het geloofsprobleem op te lossen als religieus verlangen te vervullen. Omdat het woord ‘geloof’ al gebruikt wordt voordat op de problemen rond dit woord wordt ingegaan, hier een begripsverheldering. Met het geloofsprobleem is ook het woord geloof problematisch geworden. Er zijn de verschillende strategieën om het problematische van voor waar houden om te gaan, en een ervan is de betekenis van geloof als voor waar houden te verdoezelen. Veel gelovigen stellen dat dat maar een minder belangrijk aspect is van geloven. Geloven is voor hen niet een kwestie van voor waar houden maar vooral van vertrouwen. Maar verkrijgen ze dat vertrouwen niet alleen door voor waar te houden, of dat in ieder geval te proberen? Anderen benadrukken hun twijfel, maar ook zij houden voor waar, alleen met moeite.

De onafhankelijke waarnemer moet constateren dat hoe onbelangrijk het aspect van voor waar houden voor gelovigen zelf naar hun zeggen ook moge zijn, dit element er toch altijd inzit. In deze studie blijft geloof dan ook gewoon voor waar houden van wat je niet kunt weten. Preciezer, van metafysische voorstellingen, die iets wil zeggen over een veronderstelde werkelijkheid die niet empirisch toegankelijk en dus onkenbaar is.

Geloven doet weliswaar iedereen – in het eigen kunnen, in de betrouwbaarheid van anderen, in het aanbreken van de dag van morgen. In deze zin heeft niemand een probleem met voor waar houden. Zulk geloof zal vroeg of laat door de feiten worden bevestigd of weerlegd. Maar geloven in God, of welk metafysisch beeld ook, is iets anders. Dan wordt iets voor waar gehouden dat je bij leven nooit zult kunnen weten.

Verdoezelende definiëringen worden onderzocht om zicht te krijgen op hoe met het geloofsprobleem wordt omgegaan.⁶ Uitgesproken of onuitgesproken, geloof geldt onder de meeste religieuze mensen als voorwaarde voor religiositeit, of ze het willen toegeven of niet. Wie niet gelooft, zal ook niets religieus beleven, is een tot recent vrijwel algemeen geaccepteerde gedachtegang. Het is een christelijke gedachte dat God geloof van mensen vraagt. Dat gaat terug op de Bijbel – ‘Wanneer er dan toch nog een sluier ligt over het evangelie dat wij verkondigen, geldt dat alleen voor hen die verloren gaan: de ongelovigen,’ staat bijvoorbeeld in het Nieuwe Testament.⁷ Geloof staat in het christendom traditioneel zo centraal dat het zelfs als synoniem gebruikt wordt van religiositeit.

Ook bijna alle sociale wetenschappers zien geloof als een onontbeerlijk aspect van religiositeit – niet per se in het bewustzijn van de gelovigen, maar wel beslissend voor de beoordeling of er van religie sprake is of niet. Per definitie stellen zij dat religiositeit zonder geloof niet bestaat. Maar welke vooronderstellingen liggen hier eigenlijk aan ten grondslag, en hoe houdbaar zijn die?

Er ligt een of andere religieus dan wel ideologisch gekleurde metafysische ‘waarheid’ aan ten grondslag, en die zijn zonder geloof niet houdbaar. Het is ongeloofwaardig dat God het geloof als

⁶ Met andere woorden: vanuit een etic positie wordt naar de verschillende emic definiëringen van geloof gekeken. Zie H 4, par. 1.

⁷ 2 Korintiërs 4:3,4. Vertaling Nederlands Bijbel Genootschap 2004.

voorwaarde zou stellen voor een religieuze beleving, en het is even ongeloofwaardig ervan uit te gaan dat er geloofd moet worden om de veronderstelde primaire functies van religie te vervullen namelijk het individu zekerheid geven en de samenleving integreren. Zulke onterechte aannames verhinderen het zicht op een belangrijke ontwikkeling die op religieus terrein aan de gang is, namelijk het naast religieus geloof ontstaan van een religiositeit zonder zulk geloof.

Bovendien hindert deze traditionele manier van naar religie kijken die ontwikkeling van nieuwe vormen op ‘agelovige’ basis. Veel mensen geloven tegenwoordig niet meer in het bestaan van bijvoorbeeld God en een leven na de dood, maar zijn van het tegendeel, dat ze niet bestaan – ook niet overtuigd. Ongeloof ten aanzien van religieuze voorstellingen is velen tegenwoordig net als geloof een brug te ver. Ik spreek daarom niet van ongelovigheid maar van agelovigheid. Anders dan ongelovigheid blijkt agelovigheid een goede voedingsbodem voor religiositeit.

Onvermijdelijk komt hier de fundamentele vraag om de hoek kijken wat religiositeit of religieuze beleving eigenlijk is, als de veronderstelling onjuist is dat religie altijd geloof inhoudt. Op wat voor manieren zouden religieus lijkende belevingen zonder geloof overeenkomen met traditionele religiositeit mét geloof? Zijn de verschillen cruciaal of niet?

Omdat bestaande religiedefinities bijna steevast van geloof als voor waar houden uitgaan, en deze hier dus onbruikbaar zijn, wordt in het derde deel een nieuw religiebegrip ontwikkeld. Maar voordat een begrip van religiositeit is ontwikkeld waarin ook plaats is voor agelovigheid, wordt het begrip ‘religiositeit’ al wel gebruikt, en het is daarom nodig hier iets van een voorlopige begripsbepaling te geven. Onder religiositeit verstaan we hier alle ervaringen, gevoelens, houdingen en handelingen die vroeger altijd met geloof in traditioneel religieuze voorstellingen verbonden waren. Het omvat behalve religieuze beleving dus ook het direct ermee verbonden gedrag, zoals het doen van rituelen zoals gebed en andere symbolische handelingen.⁸ Eventueel ‘religieus verlangen’ bij mensen met een geloofsprobleem wordt hier als het verlangen naar religieuze beleving gezien.⁹ Een beleving kan spectaculair zijn maar ook subtiel, een vaag stempel dat de werkelijkheid kleurt.¹⁰ Religiositeit speelt zich dus allereerst af op individueel niveau, al zal ze natuurlijk allerlei sociale aspecten hebben. Het woord wordt hier gebruikt als overkoepelende term waaronder ook valt wat anderen ‘godsdiensigheid’ of ‘spiritualiteit’ noemen. ‘Religie’ is breder, en ontstaat pas als institutionalisering plaatsvindt. Er vormen zich dan organisaties met ambten, leerstellingen en collectieve gebruiken. Hierover gaat het in dit boek niet.

In deel IV en V – het grootste deel van het boek – wordt de strategie besproken wordt de strategie besproken van degenen die zonder geloof toch aan religie doen: hoe proberen zij religieuze beleving op te roepen? Welke modaliteiten zijn er te onderscheiden? Hoe gaan ze om met het probleem van de status van de religieuze voorstellingen? Hoe krijgt hun verlangen vorm? Wie zijn het die op deze basis religieus zijn? Wat voor een rol speelt dit in hun leven en hoe is het te plaatsen in de sociale context? Kortom: wat zijn de ins en outs van ‘flirten met God’?

Waarom neemt een journalist de moeite een wetenschappelijk werk te schrijven? Een gezellig, dun en wat oppervakkiger boekje had wellicht meer lezers getrokken. Wellicht komt zo’n boekje er nog. Maar eerst was het nodig, vond ik, de vragen die door het onderwerp worden opgeroepen tot op de bodem uit te zoeken. Een proefschrift bood daarvoor een goede vorm – begeleiding door bekwame wetenschappers garandeert een zekere kwaliteit.

Tijdens mijn studie godsdienstwetenschap eind jaren tachtig heb ik oog gekregen voor het bestaan van religiositeit zonder geloof. Dat was en is een onontgonnen gebied. De dichterbij de concrete werkelijkheid blijvende journalist bleek daar eerder tegenaan te lopen dan de vaak theoretischer

⁸ Rituelen zijn symbolische handelingen die belevingen oproepen en sterker nog ervaringen kunnen transformeren. Zie voor een hiermee overeenstemmend gebruik van het begrip ritueel bijvoorbeeld M. Lambek, *A reader in the Anthropology of Religion*. Blackwell Malden 202, 329. In hun religieuze vormen worden daarbij metafysische beelden gebruikt.

⁹ Voor de discussie over de pragmatische motivatie van religieus gedrag zie 12, par. IV.

¹⁰ Onder beleving versta ik de ervaring gekleurd door emoties, gevoelens of/en stemmingen. J. van Saane, *De rol van gevoelens en emoties in de religieuze ervaring. Een theoretisch-psychologische benadering*. Kok, Kampen 1998, 167-172.

ingestelde wetenschapper. Ik heb als journalist dan ook altijd opgelet of niet ergens speciaal deze vorm van omgang met religie te bespeuren was. Het is iets dat je overal in het veld tegen het lijf kunt lopen, maar dat meestal niet uitgekristalliseerd is. Er is geen duidelijke groep die op deze manier religieus zegt te zijn, geen mores, leer of organisatie. Er is in deze diffuse situatie nog weinig structuur te bekennen, de individuele pogingen zijn van allerlei aard en veelal niet consequent in hun omgang met het geloofsprobleem, maar eerder zoekend en met zichzelf in de knoop liggend.

Een nieuw terrein kan beter niet vanuit een van tevoren sterk gearticuleerde en geaccepteerde theorie worden benaderd.¹¹ Er kan namelijk een andere manier van kijken nodig zijn om er beter oog voor te krijgen. In dit boek wordt een poging gedaan de in onze cultuur nog gewone blinde vlek kwijt te raken die wordt veroorzaakt door het idee dat religie altijd met geloof gepaard gaat. Om vervolgens een nieuwe manier van naar religiositeit kijken te ontwikkelen, een die niet per se geloof veronderstelt, en daarmee oog geeft voor anders onopgemerkte zaken.¹²

Met als uiteindelijke inzet niet alleen de beschrijving van de sociale werkelijkheid, van wat mensen doen en zeggen. De inzet is *last but not least* ook de werkelijkheid te beïnvloeden. Geen ‘droge’ maar geëngageerde wetenschap te bedrijven, iets proberen mogelijk te maken waar mensen wat aan kunnen hebben. In dit boek probeer ik behalve te beschrijven, ook expliciet en consistent te maken, zwakke kanten in de omgang met het geloofsprobleem te signaleren, en dit probleem op te lossen op een manier die recht doet aan het tegenwoordig breed levende onvermogen nog te geloven, en zo desondanks levend religieus verlangen te deblokken zodat een persoonlijke religiositeit ontwikkeld kan worden.

Laat ik gelijk al mijn kaarten maar open op tafel leggen: zelf geloof ik ook niets – niet in God en niet in niet-God – maar onderken ik wel een zeker religieus verlangen bij mezelf. Dit onderzoek wordt medegemotiveerd door de wens naar overzicht en richting, naar een begaanbare weg – zoals ik die ook terug zag bij veel mensen die in dit boek ter sprake komen, en die misschien ook leeft bij de lezer. Ik weet nu dat er vele geestverwanten rondlopen. En dat maakt nieuwsgierig naar de ontwikkeling van deze nieuwe vorm van religiositeit. Heeft ‘flirten met God’ toekomst, voor mij persoonlijk en voor al die anderen die op gelijksoortige manieren met religie proberen bezig te zijn?

Dit onderzoek zet het instrument ‘onderzoeker’ expliciet in want dit biedt speciaal hier grote mogelijkheden. Het doet meer dan alleen beschrijven wat andere mensen doen en zeggen. Ik heb ook iets van mijn persoonlijke zoektocht opgenomen. Door zelf het experiment van religiositeit zonder geloof te doen, kon ik me een beter beeld vormen van de verschillende aspecten ervan. De nog prille pogingen tot religiositeit zonder geloof zijn namelijk moeilijk te documenteren. Dankzij het er ook zelf mee experimenteren kon ik er een beter inzicht in krijgen, en konden mijn bevindingen hier en daar als illustratie dienen.

Als religieuze beleving geen geloof veronderstelt, kan ook de niet van geloof uitgaande wetenschappelijk onderzoeker religieus ritueel uitproberen en onderzoeken of dit inderdaad zo werkt, welke variabelen hij kan ontdekken, en welke plaats de vraag naar de status van de beleving kan innemen – de lijst te onderzoeken zaken is veel verder uit te breiden.

Bij gebrek aan uitgekristalliseerd onderzoeksgebied – met alle problemen van dien, zoals een onbereflecteerde en uiterst individueel betekenis gekregen ratje toe van termen en het erbijhorende onvermogen van gesprekspartners om zich uit te drukken – is er geen effectievere manier om je er een beeld van te vormen dan door er zelf ook mee te gaan experimenteren. Om zo beter te kunnen benoemen en gemakkelijker toegang te krijgen tot de belevingswereld van anderen, en die te kunnen interpreteren.¹³

Sterker nog, de wetenschapper als instrument is hard nodig omdat vanwege de traditionele

¹¹ Dit geldt met name voor de fenomenologische en de grounded theory approach’, waardoor ik me hier laat inspireren. J.W. Creswell, *Qualitative inquiry and research design*. Choosing among five traditions. Sage, Thousand Oaks 1998, 86.

¹² Je hebt ook veel systematischer kwalitatief onderzoek, zoals dat mogelijk is bij een bepaalde organisatie, of bij diepte-interviews aan de hand van vragenlijsten, die vervolgens met een computerprogramma worden verwerkt. Bij de studie naar religiositeit zonder geloof is dit niet haalbaar en in dit beginstadium waarin conceptualisering nog zo’n belangrijke rol speelt, is dit onmogelijk. De vragen en begrippen kunnen immers veranderen naarmate het onderzoek vordert.

¹³ Regelmatig gebeurde het dat gesprekspartners blij waren met een interview omdat ‘ze het zelf niet zo hadden kunnen zeggen’. Je kunt dit negatief waarderen als ‘in de mond leggen’, maar volgens mij moet het positief gewaardeerd worden als ‘het woorden geven aan wat onbereflecteerd gezegd wil worden’.

afstemming van het meeste ‘onderzoeksinstrumentarium’ er een collectieve blindheid heerst voor de ontwikkeling van religiositeit zonder geloof. In de wetenschap is dit verschijnsel nog bijna niet opgemerkt, is er nog geen wetenschappelijke discussie over het verschijnsel te bespeuren. Dat is wetenschappers niet helemaal aan te rekenen, zij werken in een cultuur waarin anderhalve eeuw na Carlyle nog maar weinig over religiositeit zonder geloof is nagedacht. Tot uitgesproken en consistente opvattingen erover is het nog niet gekomen. Binnen de theologie en de godsdienstwetenschap staat het idee dat geloof voorwaarde is voor religiositeit nog rechtvereind. De meeste studies gaan er expliciet of impliciet van uit. Religiositeit zonder geloof is iets wat zoals gezegd volgens veel sociale wetenschappers helemaal niet kan bestaan, alleen al vanwege hun definities van religie, waarin geloof stevast als voorwaarde geldt.¹⁴ Als het mogelijk is op agelovige basis een religieuze beleving te krijgen, dan ontkracht dat deze definities, en legt dat pijnlijk bloot waar de ermee verbonden theorieën tekortschieten.

Met de vraag naar religiositeit zonder geloof daagt dit boek de wetenschap nog verder uit. Religiositeit zonder geloof opent de weg naar het op wetenschappelijke basis experimenteel en planmatig gebruik van religieuze vormen om te proberen religieuze ervaringen op te roepen. Je kunt je namelijk afvragen welke agelovige houdingen er ten opzichte van metafysische beelden mogelijk zijn, hoe het geloofsprobleem op te lossen op agelovige maar wellicht religieuze beleving mogelijk makende manier. Welke religieuze voorstellingen en rituelen zouden kunnen helpen bij het oproepen van religieuze beleving? Het zijn vragen die men traditioneel niet in de sociale en andere niet-theologische wetenschappen stelt.

Zulke vragen doen denken aan die in de theologie worden gesteld, en ze komen voort uit een overeenkomstige motivatie, namelijk het willen faciliteren van religiositeit. Maar er is een groot verschil. In de theologie mag worden uitgegaan van metafysisch geladen geloof, terwijl dat taboe is in de sociale wetenschappen. De agelovige benadering maakt deze vragen geschikt om te stellen in andere vakgebieden dan de theologie. Als wij alleen kunnen zeggen dat religieuze belevingen een zaak zijn van neurologische, psychologische, culturele en sociologische factoren, dan is het de moeite waard om ook vanuit deze disciplines te bekijken hoe religieuze beleving kan worden opgeroepen.¹⁵ Als geloof geen voorwaarde is dan is het de moeite waard te proberen het optreden van religieuze belevingen te stimuleren door de verschillende factoren strategisch in te zetten. Want religieus verlangen is dan te vergelijken met verlangen naar kunst, muziek, sport of zelfs gezondheid, waar de wetenschap wel actief betrokken is bij het reflecteren op en faciliteren van kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkelingen. Zonder dat niemand het gek vindt, integendeel. Maar als een religiespecialist het zou doen – natuurlijk, op agelovige basis – dan lijkt het gewaagd.

Religiositeit op agelovige basis is mijns inziens iets wat toegejuicht en bevorderd mag worden. Een samenleving die weinig ruimte laat voor religiositeit, en zonder rijk religieus leven, is even armoedig te noemen als een samenleving waarin kunst maar weinig plaats mag innemen, en niet tot bloei komt. ‘Rijk religieus’ is hier geen morele uitspraak. De verschillende vormen van religiositeit kunnen op allerlei grond goed of slecht gevonden worden, maar of ze rijk of niet genoemd kunnen worden is een andere zaak. Dat houdt geen waardeoordeel in. Zoals de stelling dat Ierland een rijke traditie in volksmuziek heeft dat ook niet doet, en ook bevestigd kan worden door wie niet van deze muziek houdt. ‘Rijk’ betekent hier dat de religiositeit divers aan vormen en intens aan beleving is en intensief gecultiveerd wordt; terwijl ‘arm’ voor eenzijdig, oppervlakkig en incidenteel staat.

Als religiositeit het waard kan zijn gecultiveerd te worden, dan is het in deze huidige tijd zaak om te bezien of ze ook op agelovige basis beoefend kan worden, of mensen er gelukkiger van zouden kunnen worden, het leven erdoor meer kwaliteit kan krijgen. Dan is het nuttig er op alle mogelijke manieren werk van te maken, de culturele en psychologische registers open te trekken die kunnen helpen deze bron van rijkdom aan te boren.

Dat kan individueel, maar ook in sociale verbanden, zoals in de gezondheidszorg, in de verschillende kunstvormen en niet in de laatste plaats door religiositeit zonder geloof wetenschappelijk te bestuderen: wat zijn de mogelijkheden van deze vorm van religiositeit? Ook journalistiek is op

¹⁴ Zie verder Deel 2, H. 5, par. II.

¹⁵ Je ziet het hier en daar soms gebeuren. Zie H. 1, par. 2, H 12, par. I.

verschillende manieren te onderzoeken hoe agelovige religiositeit vormgegeven kan worden.

Je ziet het idee dat religie maakbaar is, juist als er geen geloof bij komt kijken, langzamerhand in de verschillende sectoren van de samenleving doordringen. Al bestaat er geen god en is er geen diepere zin, het verlangen naar diepere zin of naar de beleving van iets goddelijks is er bij velen niet minder om, ook al leven ze zonder religieus geloof. En dan is het de moeite waard er werk van te maken. Steeds meer mensen staan voor deze nieuwe invalshoek open. Het leeft bij een substantieel en groeiend deel van in ieder geval de Nederlandse bevolking, al is het nog grotendeels onzichtbaar.

Wellicht kan het zichtbaar maken ervan een nieuwe impuls geven aan het wetenschappelijke en journalistieke onderzoek naar religiositeit. Wellicht zou het ook een stimulans kunnen zijn voor religieuze tradities die in het westen mede vanwege het geloof dat zij traditioneel vragen voor velen problematisch zijn geworden. Dit boek wil aan de discussie die is aangezwengeld door mensen als Carlyle en Kellendonk een slinger geven.